

Похв. НМ – Вѣтже дѣнь (9-го мая) похвала на перенесенье мощи сѣт аго Николы // Житие и чудеса св. Николая Мирликийского и похвала ему... Указ. роб. – С. 102-107.

СБГ – Съказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глѣба // ПЛДР. – М., 1978. – С. 278-302.

Флавий – Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л., 1958. – 578 с.; Текст – С. 167-467.

ХД – Житѣ и хожденье Данила Русьскыя земли игумена // ПЛДР. – М., 1980. – С. 24-114.

СДРЯ XI-XIV – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): У 10 т. / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М., 1988 і наст.

СлРЯ XI-XVII – Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1975 і наст.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф.П.Филин. – Л., 1965 і наст.

СРЯ – Словарь русского языка: В 4 т. / Ред. А.П.Евгеньева. – М., 1985-1988.

СУМ – Словник української мови : В 11 т. – К., 1970-1980.

Ю.Б.Дядищева-Росовецька, канд. філол. наук

ЕПІТЕТНІ ПАРАДИГМИ "ТИХИЙ" У ПОЕЗІЇ Т.ШЕВЧЕНКА ТА УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ: "ТИХИЙ ВІТЕР", "ТИХЕ СЛОВО"

Поняття "епітетна парадигма" запровадила в науковий обіг С.Єрмоленко¹. Це явище, коли в "народнописенній мові" "постійні епітети вживаються не з одним, а з кількома означуваними іменниками". Вже побіжний огляд порівняльного матеріалу засвідчує, що в поезії Тараса Шевченка подібні парадигми утворюються за фольклорними зразками. Обрані для нашої розвідки компоненти морфосемантичного поля, представлені архілексемою "тихий" були для Т.Шевченка, як і для народних співців, одними з найулюбленіших (усього – 226 слововживань)². Як і співці, поет уживав цей прикметник і в прямому номінативному, і в базовому переносному значенні – уснопоетичному "загальноукраїнському", а частково й загальнослов'янському – "лагідний, добрий, позитивно емоційний". У зазначеній "епітетній парадигмі" означення "тихий" у Шевченка поєднується також із означуваними іменниками (21 компонент): "вітер", "слово", "розмова", "думи", "речі", "рада", "любов", "щастя", "псалом", "той світ", "хата", "ріка", "світ", "рай", "печаль", "серце", "Дунай", "воно" (про сироту), іронічне вживання "цар", "той" – про підступного чоловіка, у російськомовній поезії ще "радість"; у залучених до порівняння текстах усної лірики – "вітер", "слово", "мова", "розмова", "Дунай", а в думовій формулі ще – "води" (6 компонентів).

© Ю.Б.Дядищева-Росовецька, 2001.

У такому схематизованому вигляді "епітетна парадигма" нагадує відтворену А.Лордом схему вибору епічним співцем слів, які при використанні в певних епічних формулах "можна поставити в них на місце ключового слова"³. Проте аналогія ця стосується лише загального принципу вибору певного компонента з обмеженого кола поетичних засобів. Коли в А.Лорда йдеться про вибір додаткового компонента в наперед відомій та конкретно визначеній семантичній структурі, то в нашому матеріалі, як базовий (тут означення) і додатковий компонент (іменник, або словосполучення, яке виконує його функції) можуть теж і варіюватися, і ускладнюватися – аж до утворення похідних метафоричних конструкцій.

Найбільш яскравим і, на перший погляд, водночас простим прикладом збігу у творчості поета й народних співців у парадигмах означення "тихий" є поєднання цього означення з іменником "вітер". У народній пісні знаходимо:

**Ой з-під гори тихий вітер віє,
Козаченько пшениченьку сіє⁴.**

Коли тут словосполучення "тихий вітер" є складовою часткою "природного" компонента "психологічного паралелізму", у поемі "Кавказ" подібне словосполучення виникає в напруженому ліричному контексті:

**Вітер тихий з України
Понесе з росюю
Мої думки аж до тебе...**

Чи несе якусь нову інформацію той факт, що поет міняє місцями означення з означуваним, поставивши означення в постпозиції? С.Обнорський, спостерігаючи над позиціями прикметників у "Слові о полку Ігоревім"⁵, зробив припущення, що поет у такий спосіб підкреслював "образне, переносне значення" епітета. Ця думка доречна й щодо наведеного вірша Т.Шевченка.

Йдеться про епітет в образному значенні "лагідний, добрий, позитивно емоційний". І одним із доказів може бути той факт, що постійний епітет "тихий вітер" утворив у поетичній мові фольклору похідну від нього фразеологічну конструкцію "тихо (стиха) вітер віє", у фольклорному матеріалі представленому й у вигляді первісного, і в ампліфікованому та ускладненому запереченням вигляді. Перший варіант знаходимо в записі середини ХІХ ст.:

Сам зостався на чужині, як билина в полі,
А на гую билиночку стиха вітер віє⁶.

Ускладнений варіант оздоблює весільну пісню, записану 1974 р. на Житомирщині:

[Ой] тихо, тихо – вітер не дує,
Ой тихо, тихо – вітер не віє,
Ой а ще тихше матюнька йде (2)
Ой до свого дитяті перевідати.(2)⁷

Згадану фразеологічну конструкцію двічі використовує й Т.Шевченко, найближче до фольклорної першOVERСІЇ – в "Неофітах": "Тихо, тихо віє <...> Вітер понад Римом". У його поетичних контекстах тут виникає індивідуальне ускладнення цієї конструкції за рахунок асоціативного зв'язку в поетовій свідомості "тихого вітру" з теж позитивним образом "роси". Це обов'язкові деталі стереотипної в Шевченка поетичної картини передсвітанкового пробудження природи:

Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умяють. Зійде сонце,
Осушить, зігріє.⁸

Асоціативний зв'язок образів вітру й роси стає тут конкретнішим, коли пригадати наведений вище фрагмент із "Кавказу", де спостерігаємо те саме їх поєднання.

Спостереження дозволяють дещо уточнити думку С.Єрмоленко щодо відмінностей використання фольклорних образів у "поетичній мові Шевченка й поетів-романтиків". Дослідниця зазначає, зокрема: "Невипадково розширюється сполучуваність лексеми **вітер** у розгорненому персоніфікованому образі: [Вітер] віє-повіває. По полю гуляє; Сивий ус, стару чуприну... розвіває; То приляже та послуха, Як кобзар сіває... Послуха, повіє..."⁹. Як бачимо, в цьому "розгорнутому персоніфікованому образі" одне із сполучень лексеми "вітер" із дієсловом є готовим запозиченням із фольклорної поетичної мови.

Але придивімося до наведених вище контекстів з іншого боку. Чи можна взагалі назвати "тихий вітер" постійним епітетом? Адже постійність виявляє в даній ситуації не епітет, а означуване слово. Це щось близьке до того виду "постійності" сполучення означува-

ного з означенням, яке Євгенєва називає постійністю "відносною"¹⁰. Проте в нашому випадку маємо зовсім інший тип варіювання "постійного епітета", а саме той, де варіювання означення обмежується його морфосемантичним полем.

Яскравий приклад постійності епітета в зазначеній епітетній парадигмі являє собою її сегмент "тихе слово". Він так само, як і щойно розглянутий, зустрічається і в усній ліриці, і в поезії Шевченка, де уснопоетичне походження його втілень безсумнівне.

Контексти Шевченка й контексти фольклорні відрізняються, в першу чергу, "набором" означуваних слів. У поета найчастіше зустрічається "тихе слово". Окрім хрестоматійного – а тепер і паремійного – "незлим тихим словом", у контексті суспільному, політичному "тихе слово" в конкретному значенні поетичного доробку ліричного героя з'являється ще у вірші "Чигирине, Чигирине..." У контексті інтимного ліричного звернення це словосполучення набуває вже іншої тональності:

А душу треба розважати,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого. Не чуть.
І мов у полі сніг заносить
Не охолонувший ще труп.
"В неволі в самоті немає..."¹¹

У подібному контексті виникає в Шевченка й принципово важлива для нас модифікація цього словосполучення, оскільки йдеться про запитання ліричного героя:

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якес тихес ти слово
Тойді б промовила мені?¹²

Означення, виражене повною формою прикметника, фіксуємо й у народній пісні також у інтимно-ліричному контексті:

Ізмінився голосочок,
Ще й тихії слова¹³.

За спостереженнями С.Обнорського, в "Слові о полку Ігоревім", що репрезентує усну дружинну поезію Київської доби, повні форми прикметника виражають "невизначеність ознаки і переносне значення"¹⁴. Було б необережно стверджувати, що й у цих паралельних формах Шевченко та анонімна народна співачка бажали на-

голосити на переносності, метафоричності значення. Але безперечно, що в обох контекстах повна форма має привернути увагу реципієнта тексту до прикметника, акцентувати на його значенні.

У Шевченкових контекстах варіювання в асоціативному ряді означуваного "слово" відбувається за рахунок іменників "речі" (у значенні "мовлення, слово, бесіда"¹⁵, "рада", "думи". У контрольній групі фольклорних записів цим заступникам "слова" відповідають "мова" (виконує функцію базової лексеми, центру асоціативного ряду), "розмова".

Найоригінальнішим членом поетового асоціативного ряду означуваного треба визнати "речі", бо лексеми "рада" і "думи", хоч і не зустрілися в контрольній групі уснопоетичних контекстів, у принципі, можуть функціонувати й у фольклорі. Так, ліричний герой поезії "Думи мої, думи мої..." (1847) звертається до власних "дум":

**Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.¹⁶**

Двома роками раніше сполука "тихі речі" з'явилася як засіб характеристики адресатки ліричного вступу ("Посвящення") до поеми "Невольник":

**... тихими,
тихими речами
Проговориш: "Я любила
Його на сім світі..."¹⁷**

А ще двома роками раніше, 1843 року, в Яготині, в поемі "Тризна", написаній, як відомо, під впливом дочки вельможного господаря маєтку, з-під пера Шевченка вилилося таке звертання до душі автобіографічного героя:

**Правдиво, тихими речами
Ты Расскажи мне все свое
Земное благо-житие.¹⁸**

Підкреслена нами послідовність використання поетом словосполучення "тихими речами", з одного боку, й відсутність слова "річ" у цьому значенні в сучасній українській літературній мові, з іншого, ніби провокує на умовивід: виникнувши спочатку в російськомовній поемі, це словосполучення, до якого входить російська лексема, за якоюсь "творчою інерцією" прижилося в поезії Шевче-

нка, засмітивши її лексику словом іншомовного походження. Проте такий висновок був би поспішним.

По-перше, слово "річ" у вищеназваному значенні, сформульованому Б.Грінченком, не могло бути запозиченим з мови російської, бо за часів Шевченка існувало і в мові українській. Згаданий український лексикограф наводить до нього багато ілюстрацій з українського фольклору (головним чином із паремій), а також одну ілюстрацію з прози Марка Вовчка, але в складі фразеологізму "в речі заходити" і з монологу селянки: "Не дуже в речі захожу: розпитаюся дороги в Дем'янівку, подякую за хліб-сіль та й далі"¹⁹. Таким чином, Шевченко взяв слово "річ" у цьому значенні з живої української мови свого часу, а не з російської. Про мотивацію саме цього вибору, зробленого поетом, ми можемо тепер лише здогадуватися (згадаймо твердження А.Кримського про вибір Шевченком другого варіанту із двох слів – вживаного, але менш зрозумілого для інших слов'ян та менш уживаного, проте такого, що збігається зі загальнослов'янським і, зокрема з московським "терміном"²⁰). Перед нами ситуація, коли слово із запропонованої основоположником української літературної мови її версії не було прийняте продовжувачами його справи.

¹Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987; ²Словник мови Шевченка. – К., 1964. – Т. 2; ³Лорд А.Б. Сказитель / Пер. с англ. и коммент. Ю.А.Клейнера и Г.А.Левинтона. – М., 1994. – С. 48; ⁴Українські народні пісні: Родино-побутова лірика / Вст. ст., упорядк., підгот. текстів та прим. Г.К.Сидоренко – К., 1964. – Ч.1. Пісні про кохання. – С. 483; ⁵Колесов В.В. Эпитет в "Слове" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб., 1995. – Т. 5. – С. 252-257; ⁶Українські народні пісні. – С. 369; ⁷Весільні пісні : У 2 кн. / Упорядк., прим. М.М.Шубравської. – К., 1982. – Т. 1. – С. 702; ⁸Шевченко Тарас. Повне зібрання творів : У 10 т. / Редкол.: О.І.Білецький та ін. – К., 1951. – Т. 1. – С. 95-96; ⁹Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К., 1999. – С. 133-134; ¹⁰Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII-XIX вв. – М.; Л., 1963. – С. 309; ¹¹Шевченко Тарас. Повне зібрання творів : У 10 т. / Редкол.: О.І.Білецький та ін. – К., 1953. – Т. 2. – С. 129; ¹²Там само. – С. 87; ¹³Українські народні пісні. – С. 442; ¹⁴Колесов В.В. – Указ. раб.; ¹⁵Словарь української мови, зібрала редакція журналу "Кієвская Старина" / Упорядк., з додатком власного матеріалу Б.Грінченко. – У Києві, 1909. – Т. 4. – С.24; ¹⁶Шевченко Тарас. – Т. 2. – С. 7; ¹⁷Шевченко Тарас. – Т. 1. – С. 234; ¹⁸Там само. – С. 182; ¹⁹Словарь української мови. – С. 24; ²⁰Кримський А. Т.Г.Шевченко / Неопублікована стаття / Публ. М.Веркальця // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 309.